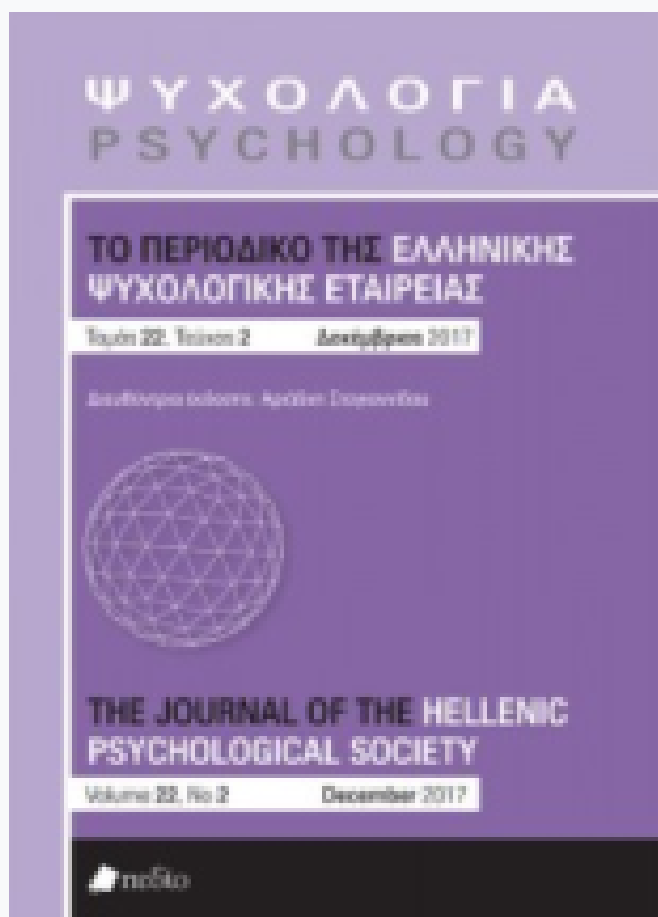

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 22, No 1 (2017)

Material conditions, social capital and mental health of children and adolescents: A brief review

Αναστασία Ζήση, Βάνα Χίου

doi: [10.12681/psy_hps.23265](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23265)

Copyright © 2017, Αναστασία Ζήση, Βάνα Χίου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Ζήση Α., & Χίου Β. (2017). Material conditions, social capital and mental health of children and adolescents: A brief review. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 22(1), 30–43.
https://doi.org/10.12681/psy_hps.23265

Υλικές συνθήκες, κοινωνικό κεφάλαιο και ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων: Μια σύντομη επισκόπηση

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΖΗΣΗ¹

ΒΑΝΑ ΧΙΟΥ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα σύντομη επισκόπηση εξετάζει τους κοινωνικούς παράγοντες που συνδέονται με την ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων θέτοντας στο επίκεντρο της τις πραγματικές κοινωνικές και υλικές συνθήκες της ανάπτυξης τους. Η επισκόπηση αντλεί από τις κοινωνιολογικές θεωρίες του κοινωνικού κεφαλαίου (Coleman, 1988) και της κοινωνικής αποδιοργάνωσης (Sampson & Laub, 1994) αλλά και από κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες, όπως της ενδοοικογενειακής πίεσης (Conger & Elder, 1994), και της αίσθησης του ανήκειν (McMillan & Chavis, 1986). Παρουσιάζονται ευρήματα από διεθνείς μελέτες που εστιάζουν στα πεδία της πρωτογενούς και δευτερογενούς κοινωνικοποίησης των παιδιών και των εφήβων. Αυτά δείχνουν πως η υλική σταθερότητα των νοικοκυριών, οι κοντινοί αλλά και οι ευρύτεροι κοινωνικοί δεσμοί, η αίσθηση του κατοικείν και του ανήκειν αποτελούν παράγοντες και διαδικασίες που με ισχύ επικαθορίζουν την κοινωνική και ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων.

Λέξεις-κλειδιά: Ψυχική υγεία, Παιδιά, Έφηβοι, Οικογενειακό κοινωνικό κεφάλαιο, Σχολικό πνεύμα, Γειτονιά.

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο διεξάγοντας μια σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση στοχεύει να εξετάσει τη σημασία των υλικών συνθηκών και των κοινωνικών δεσμών στην ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων δίνοντας έμφαση στα πεδία της πρωτογενούς και της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, όπως την οικογένεια, τη σχολική κοινότητα και

τους ενδιαμέσους χώρους της αστικής κατοίκησης. Η παρούσα επισκόπηση παρουσιάζει εμπειρικό υλικό από αντιπροσωπευτικές μελέτες, κυρίως διεθνείς, που φανερώνουν τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες που συνδέουν στοιχεία της κοινωνικής δομής με την ποιότητα ζωής και την ψυχική υγεία των παιδιών. Το βασικό έναυσμα για αυτή την επισκόπηση αποτελεί η ολοένα αυξανόμενη ανησυχία στη διεθνή κοινότητα για την οικονο-

---

1. Διεύθυνση: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Κτίριο Διοίκησης, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη τηλ. 22510 36 516, a.zissi@soc.aegean.gr

2. Διεύθυνση: Κτίριο Διοίκησης, Λόφος Πανεπιστημίου, 81100 Μυτιλήνη τηλ. 22510 36165, b.xiou@aegean.gr

μική πόλωση και τις επιπτώσεις της στα παιδιά. Πρόσφατη ελληνική ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας κατέδειξε ότι η φτώχεια και η οικονομική στέρηση έχουν διαχρονικές βλαπτικές, άμεσες και έμμεσες, επιδράσεις στη γνωστική, ψυχοκοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού και του εφήβου (Πετρογιάννης, 2015). Οι δραματικές οικονομικές εξελίξεις της χώρας μας, κατά την πενταετία 2010-2015, οδήγησαν ένα σημαντικό ποσοστό των ελληνικών νοικοκυριών στην απώλεια εισοδήματος, την απώλεια σταθερής, μισθωτής εργασίας και την αδυναμία πληρωμής των βασικών οικιακών λογαριασμών (Ζήση και συν., υπό δημοσίευση). Ωστόσο, πολύ λίγα γνωρίζουμε για τις επιπτώσεις αυτών των ισχυρών μεταβολών της ελληνικής οικογενειακής οικονομίας στην ανάπτυξη των παιδιών και τη ζωή τους συνολικά.

Η παρούσα σύντομη επισκόπηση εμπνέεται από την κριτική τοποθέτηση του Rose (1990) σχετικά με την κυριαρχία των ψυχολογικών προσεγγίσεων και του συνεπαγόμενου μεθοδολογικού ατομικισμού που παραγνωρίζουν τους κοινωνικούς επικαθορισμούς και αποσυνδέουν την ψυχική ζωή των ανθρώπων από την κοινωνική. Σύμφωνα με τον Rose (1990), αυτή η αποσύνδεση έχει ως συνέπεια την προώθηση ενός σύγχρονου τύπου διακυβέρνησης της «ψυχής» που στοχεύει στη ρύθμιση, τον έλεγχο και την πρόβλεψη της ατομικής συμπεριφοράς, την προαγωγή του ατομικού εαυτού και του ατομικού λειτουργείν. Η παρούσα μελέτη εστιάζοντας στη σχέση κοινωνικής δομής και ψυχικής υγείας, ειδικά στα παιδιά και τους εφήβους, μετακινεί το θεωρητικό και εμπειρικό ενδιαφέρον προς τις συνθήκες ζωής και τα είδη των πρακτικών που αυτές σχηματίζουν.

Η επισκόπηση αντλεί από σύγχρονες και παραδοσιακές κοινωνιολογικές θεωρίες, όπως του κοινωνικού κεφαλαίου (Coleman, 1988) και της κοινωνικής αποδιοργάνωσης (Sampson & Laub, 1994) αλλά και από κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες, όπως της ενδοοικογενειακής πίεσης (Conger & Elder, 1994), και της αίσθησης του ανήκειν (McMillan & Chavis, 1986). Η επιλογή των συγκεκριμένων θεωριών βασίστηκε στην αναλυτική και την εμπειρική δυνατότητα που προσφέρουν για τη συνεξέταση δομικών στοιχείων της κοινωνικής

πραγματικότητας με στοιχεία και διαδικασίες της ψυχικής ζωής των ανθρώπων. Το άρθρο παρουσιάζει τις βασικές παραδοχές που τις οργανώνουν όπως και εμπειρικό υλικό που βασίστηκε κυρίως σε οικολογικά προσανατολισμένες έρευνες. Για τον ορισμό της ψυχικής υγείας των παιδιών, η τάση των μελετών που επισκοπήθηκαν είναι η υιοθέτηση μιας αναπτυξιακής προσέγγισης που δίνει έμφαση σε δείκτες ένταξης, κοινωνικής και σχολικής, όπως και μιας ανθρωποκεντρικής που δίνει έμφαση στην ποιότητα ζωής και τις υποκειμενικές αποτιμήσεις των παιδιών. Στη σχετική βιβλιογραφία, οι όροι παιδιά και έφηβοι συχνά συμπορεύονται.

2. Οικογενειακό περιβάλλον: υλικές συνθήκες, ποιότητα δεσμών και δίκτυα

Ένα στέρεο σώμα εμπειρικών μελετών, κυρίως της βορειο-αμερικάνικης βιβλιογραφίας, καταδεικνύει ότι η ευμενής υλική σταθερότητα μιας πυρηνικής οικογένειας έχει ευθεία, θετική και ανεξάρτητη επίδραση στην κοινωνική ένταξη και την εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών και των εφήβων (Nash, 2002). Αντίθετα, οι διαχρονικές οικονομικές δυσχέρειες ενός πυρηνικού νοικοκυριού (McLoyd, 1990. Skinner et al., 1992), όπως και η μονογονεϊκότητα χωρίς εισοδηματική σταθερότητα και πρόσβαση σε δίκτυα κοινωνικής στήριξης, έχουν συνδεθεί με αρνητικές εκβάσεις ως προς τη σχολική ζωή και τη συνολική ένταξη των παιδιών και των εφήβων (Israel et al., 2001). Ποιες είναι οι διαδικασίες και ποιοι είναι οι μηχανισμοί που συνδέουν την υλική αποστέρηση του οικογενειακού νοικοκυριού με την αρνητική ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων;

Οι κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες που δοκιμάστηκαν ως προς το είδος και την ισχύ αυτών των μηχανισμών είναι κυρίως η θεωρία της ενδο-οικογενειακής πίεσης (Conger & Elder, 1994). Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, αλλά και παραλλαγές αυτής που ακολούθησαν, η οικονομική δυσμένεια του νοικοκυριού και η συνεπαγόμενη πρόσληψη της οικονομικής πίεσης από τους γονείς δημιουργεί στους ίδιους μια διαρκή αγωνία και

ψυχική καταπόνηση σε βαθμό τέτοιο που φθείρει την ικανότητα τους να ανταποκριθούν πλήρως και συνεχόμενα στις ψυχολογικές απαιτήσεις της ανατροφής, όπως και να επιδείξουν προς τα παιδιά τους την απαιτούμενη επαγρύπνηση φροντίδας, στοιχεία κρίσιμα για την αποτροπή εμφάνισης αρνητικών συμπεριφορών από την πλευρά των παιδιών (Mistry et al., 2002).

Οι έρευνες αυτής της κατεύθυνσης αξιοποιούν κυρίως υποδομές διαχρονικών ερευνητικών δεδομένων που συλλέγονται από πανεθνικές έρευνες νοικοκυριών και εφαρμόζουν κυρίως ποσοτικές αναλύσεις, όπως ανάλυση μονοπατιών και δομικές αναλύσεις εξισώσεων, σε εμπειρικό υλικό που καλύπτει κοινωνικο-οικονομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του νοικοκυριού, την ψυχολογική κατάσταση των γονέων και το ύψος της γονεϊκής ανατροφής, όπως και αποτιμήσεις της ποιότητας ζωής και της ψυχικής υγείας των παιδιών. Αυτές οι μελέτες που αντλούν από το μοντέλο της ενδο-οικογενειακής πίεσης στρέφουν την προσοχή τους στη σχέση ανάμεσα στην υλική δυσμείνεια, τα ψυχικά, κοινωνικά και άλλα αποθέματα των γονέων, την κατανομή των ρόλων εντός της οικογενειακής εστίας, την παρουσία άλλων ψυχοπαιστικών παραγόντων και τις γονεϊκές πρακτικές. Τα βασικά ευρήματα που κομίζουν δείχνουν πως οι γονείς, και ειδικά οι μητέρες, που αντιμετωπίζουν διαχρονικές οικονομικές δυσχέρειες, βιώνουν ισχυρά αισθήματα ψυχικής καταπόνησης, και έχουν περισσότερες πιθανότητες να εκτεθούν, χωρίς την κατάλληλη στήριξη από φίλους ή από θεσμούς, σε αρνητικά γεγονότα ζωής με αποτέλεσμα να υφίστανται τις κυκλικές επιδράσεις μιας διαρκούς και επίμονης δυσμείνειας. Αυτή η μαζική, επίμονη και κυκλική δυσμείνεια μπορεί να οδηγήσει τους γονείς, λόγω της διαρκούς αγωνίας τους και των εξωτερικών πιέσεων, σε μια σοβαρή φθορά συναισθημάτων και διαθέσεων, σε αρνητικές μεταξύ τους διαδράσεις, σε λεκτικές και μη εκδηλώσεις γενικής απαισιοδοξίας και κυνισμού, χαρακτηριστικά που αποτρέπουν την οικοδόμηση ενός δημιουργικού κλίματος μάθησης και γνωστικής εγρήγορσης για τα παιδιά (Elder & Caspi, 1988).

Το ίδιο σώμα ερευνών δείχνει ότι κάτω από τέτοιες συνθήκες οι γονείς μπορεί να εφαρμόσουν

είτε πολύ περιοριστικές πρακτικές ελέγχου, όπως αυστηρά τιμωρητικές, είτε πολύ χαλαρές σε βαθμό παραμέλησης με κοινό ωστόσο αρνητικό ψυχολογικό αποτέλεσμα στην κοινωνικοποίηση των παιδιών. Η μελέτη των Dodge, Pettit & Bates (1994) έδειξε πως οι γονείς που βρίσκονται σε εργασιακή και εισοδηματική επισφάλεια ή σε οικονομική δυσμείνεια βιώνουν περισσότερο άγχος και αγωνία που συχνά εκτονώνονται με διαπροσωπικές εντάσεις οι οποίες εξαντλούν τα προσωπικά ψυχολογικά τους αποθέματα και απομειώνουν τη διάθεση και την ενέργεια τους για στήριξη και έκφραση θετικών συναισθημάτων. Αυτή η αδυναμία των γονέων μπορεί να μετατραπεί, σύμφωνα με τους ερευνητές, σε εκδήλωση αυταρχικών και ελεγκτικών πρακτικών αγωγής.

Όπως επισημάνθηκε παραπάνω, το ύψος της γονεϊκής ανατροφής είναι η πρωτεύουσα μεσολαβούσα διαδικασία ανάμεσα στην οικονομική δυσχέρεια και την ψυχολογική υγεία των παιδιών. Το ύψος της γονεϊκής ανατροφής συνθέτει τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των γονέων με τις ειδικές στάσεις τους απέναντι στην ανατροφή όπως και με τις γενικές τους αξίες για τη ζωή συνολικά. Το ύψος της γονεϊκής ανατροφής οργανώνει τη δυναμική της οικογένειας, δημιουργεί συναισθηματικό κλίμα και επηρεάζει την ποιότητα της ενδο-οικογενειακής επικοινωνίας. Η πιο γνωστή τυπολογία ως προς το γονεϊκό ύψος της ανατροφής έχει διατυπωθεί από την Baumrind (1971) που ξεχωρίζει τέσσερις διαφορετικούς τύπους γονέων με κριτήριο την εξισορρόπηση ανάμεσα στις απαιτήσεις που έχουν από τα παιδιά και την απόκριση των γονέων στις ανάγκες των παιδιών τους: τους απαιτητικούς-στοργικούς γονείς που ευνοούν την εξισορρόπηση, τους αυταρχικούς που είναι μονοδιάστατα απαιτητικοί, τους επιτρεπτικούς που έχουν την τάση να είναι παραχωρητικοί χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις και τους απορριπτικούς που αγνοούν τις ανάγκες των παιδιών τους και δεν φέρουν καμία ειδική απαίτηση από αυτά. Μια παρόμοια τυπολογία έχει προταθεί από τον Steinberg (1990) που διαχωρίζει τον έλεγχο της συμπεριφοράς ως οριοθέτηση μιας παρατηρούμενης κατάστασης από τον ψυχολογικό έλεγχο που στοχεύει στη συναισθηματική ζωή των νέων και ση-

μειώνει ότι «οι έφηβοι φαίνεται να επηρεάζονται αρνητικά από τον ψυχολογικό έλεγχο των γονιών τους, και θετικά από τον έλεγχο της συμπεριφοράς τους» (σελ. 274).

Ένας αριθμός ερευνών συνεξέτασε το γονεϊκό ύφος ανατροφής, τις εργασιακές συνθήκες των γονέων, ως δομικό στοιχείο της οικογενειακής ζωής, και την ειδική επίδραση αυτών στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Από αυτές τις έρευνες γνωρίζουμε ότι μητέρες που εργάζονταν πολλές ώρες εκτός οικίας, είχαν την τάση να αναφέρουν περιορισμένο δίκτυο φίλων και επαφών (Tietjen, 1985), όπως και χαμηλή σχολική επίδοση, ειδικά στα αγόρια (Hoffman, 1989). Οι Parcel & Menaghan (1993) έδειξαν ότι η επαγγελματική διαβάθμιση των γονέων ήταν καθοριστική του ύφους και των συνθηκών ανατροφής των παιδιών. Γονείς που κατείχαν επισφαλή και χαμηλής βαθμίδας εργασιακά πόστα με χαρακτηριστικά, όπως τον εποπτικό τους έλεγχο από ιεραρχικά ανώτερους και την περιορισμένη αυτονομία, είχαν την τάση να μεγαλώνουν τα παιδιά τους σ' ένα ψυχολογικό κλίμα υψηλής ανασφάλειας και διαρκούς αγωνίας. Έχει ενδιαφέρον, επίσης, ότι οι εργασιακές αντιξοότητες που αντιμετώπιζαν οι γονείς όταν τα παιδιά τους ήταν στην προσχολική ηλικία προκάλεσαν διαχρονικές επιδράσεις στην κοινωνικοποίηση τους οι οποίες εκδηλώθηκαν μεταγενέστερα ως δυσκολίες ένταξης κατά τη μέση παιδική ηλικία (Parcel & Menaghan, 1993). Αντίθετα, γονείς που κατείχαν πλήρους απασχόλησης και καλά αμοιβώμενες εργασιακές θέσεις με πρόσβαση σε οργανωσιακούς πόρους και αυτονομία, είχαν την τάση να καλλιεργούν μέσω της μεταβίβασης θετικών προσδοκιών και γνώσεων, ένα θετικό οικογενειακό κλίμα επικοινωνίας και διαδράσεων το οποίο ευνοούσε τη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών, την έκφραση των συναισθημάτων και της δημιουργικής επίλυσης προβλημάτων. Άλλη συναφής έρευνα έδειξε πως η υψηλή επαγγελματική βαθμίδα του πατέρα είχε έμμεση αλλά ισχυρή επίδραση στην σχολική επίδοση και τις επαγγελματικές προσδοκίες των εφήβων (Marjoribanks, 1988). Πιθανά η αίσθηση ενός δημιουργικού εαυτού που αντλούσαν οι γονείς από την επαγγελματική τους ζωή έβρισκε εκδήλωση στην παροχή

έμπρακτης στήριξης και καθοδήγησης των παιδιών τους (Colletta, 1979). Πλούσια εμπειρικά ευρήματα συσχετίζουν την ευοίωνη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων με την αυθεντικότητα και τη στοργικότητα των δεσμών (Avenevoli et al., 1999. Dornbusch et al., 1987), την ψυχολογική φροντίδα και την έμπρακτη υποστήριξη (Domagala-Zysk, 2006). Αντίθετα, η ελλειμματική ή αμφίθυμη παροχή φροντίδας από τα σημαίνοντα πρόσωπα έχει συνολικά και διαχρονικά αρνητικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη των παιδιών και των εφήβων (McCord, 1992. Scarr, 1992).

Η θεωρία του οικογενειακού κοινωνικού κεφαλαίου, από το πεδίο της κοινωνιολογίας, επίσης γεφυρώνει τα δομικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά μιας οικογένειας με στάσεις, πρακτικές και πρότυπα αγωγής, δεσμούς και δίκτυα σχέσεων. Το κοινωνικό κεφάλαιο στη σφαίρα της οικογένειας είναι η μετρήσιμη διάσταση των δομικών της χαρακτηριστικών, όπως και της ποιότητας των σχέσεων των μελών της, που διαμορφώνουν τις συναισθηματικές προδιαγραφές για τη διαγενεακή μεταβίβαση γνώσης, αξιών και προτύπων (Coleman, 1988). Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου περιγράφει την ποιότητα των κοινωνικών δεσμών και το ψυχολογικό απόθεμα από το οποίο μπορούν οι έφηβοι να αντλήσουν γνώση και αξίες και να οικοδομήσουν τον προσωπικό τους προσανατολισμό και τις ατομικές τους ικανότητες. Οι κοινωνικές σχέσεις που παράγει το κοινωνικό κεφάλαιο επεκτείνονται των οικογενειακών δεσμών στα δίκτυα των δεσμών μεταξύ προσώπων, θεσμών, και συλλογικών φορέων που δυνάμει σχηματίζουν νέες μορφές συλλογικότητας και δράσης. Η βασική υπόθεση της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ότι η διάθεση των γονέων για τη δημιουργία τέτοιων κοινωνικών δεσμών και δικτύων δύναται να καλλιεργήσει στα παιδιά και τους εφήβους, μέσω των μηχανισμών της κοινωνικής μάθησης, πρότυπα αγωγής που ευνοούν τη συνεργασία και την αμοιβαία κατανόηση. Στο θεωρητικό πλαίσιο του Coleman (1988), το οικογενειακό κοινωνικό κεφάλαιο συνίσταται στην ενεργό παρουσία και τη διακριτική εμπλοκή των δύο γονέων στην ανατροφή των παιδιών, στη μεταξύ τους διαπροσωπική εγγύτητα, και τις θετικές

προσδοκίες των γονέων για τη σχολική επίδοση των παιδιών τους και την ανάπτυξη τους συνολικά.

Ένα μεγάλο σώμα σύγχρονων εμπειρικών ερευνών τεκμηριώνει την ισχύ του οικογενειακού κοινωνικού κεφαλαίου στην ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων. Τα ευρήματα των Teachman και συν. (1996) έδειξαν πως η επαγρυπνούσα φροντίδα των γονέων, η ενεργός εμπλοκή τους στις σχολικές τους δραστηριότητες, οι συμπονετικές τους διαδράσεις και οι σχέσεις τους με τους γονείς των συμμαθητών των παιδιών τους είχαν σε στατιστικά σημαντικό βαθμό θετικό αντίκτυπο στην κοινωνικο-συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών τους. Η σημασία της σχεσιακής διάστασης, ως βασικού στοιχείου του κοινωνικού κεφαλαίου, αναδεικνύεται και στην έρευνα των Furstenberg & Hughes (1995) οι οποίοι έδειξαν ότι το υποστηρικτικό δίκτυο των γονιών, οι σταθερές κοινωνικές συναναστροφές με φίλους και γονείς συμμαθητών αποτελούν ευμενείς παράγοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών τους και γενικότερα στην ποιότητα της ζωής τους. Την ίδια θετική επίδραση είχε η ποιότητα των συζυγικών σχέσεων, όπως και η σύνδεση των γονέων με εκπαιδευτικούς και τα ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα της κοινότητας (Hock et al., 1987. Roopnarine & Hampel, 1988).

Συνοψίζοντας, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου δίνει έμφαση στην ένταξη της οικογένειας σε ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα ενώ η θεωρία της ενδο-οικογενειακής πίεσης ενσωματώνει την οικονομική στέρηση σε ψυχολογικές διαδικασίες, όπως ύφος γονεϊκής ανατροφής, διαθεσιμότητα (φυσική και ψυχική), προσδοκίες και διαδράσεις εντός της εστίας. Στο βαθμό που η πρωτογενής κοινωνικοποίηση χαρακτηρίζεται από τις συναισθηματικές μεσολαβήσεις των προσώπων φροντίδας, γίνεται φανερό ότι οι χρόνιες αντιξοότητες, οι αντικειμενικές οικονομικές δυσκολίες και η κοινωνική απομόνωση των οικογενειών (Elder & Caspi, 1988), όπως και η έκθεση τους σε ανεπιθύμητα και αρνητικά γεγονότα ζωής (απώλειες, χωρισμός, διαζύγιο), είναι καθοριστικές για την ανάπτυξη και την ατομική ιστορία των παιδιών και των εφήβων (Johnson, 1986. Rutter, 1987. Στογιαννίδου & Μπίμπου-Νάκου, 2006).

3. Σχολικό πνεύμα, δεσμοί και ένταξη

Η σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου στην ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων έχει μελετηθεί και στο περιβάλλον του σχολείου τόσο ως προς τα δομικά του χαρακτηριστικά (μέγεθος, σαφήνεια και ορατότητα κανονισμών) όσο και ως προς την ποιότητα των δεσμών και των σχέσεων εντός της σχολικής κοινότητας, τη διασύνδεση της με την οικογένεια και τις ευρύτερες κοινωνικές δομές, το κλίμα και τη σχολική κουλτούρα, τις παιδαγωγικές μεθόδους και τους τρόπους διδασκαλίας του σχολικού προσωπικού. Οι εμπειρικές μελέτες αυτής της κατεύθυνσης εφαρμόζοντας ποσοτικές αναλύσεις, όπως μοντέλα δομικών εξισώσεων και αναλύσεις πολλαπλής διακύμανσης, εξετάζουν την ειδική συνεισφορά του σχολικού κοινωνικού κεφαλαίου στην ποιότητα της ένταξης του/ης μαθητή/τριας στη σχολική ζωή και τη σχολική κοινότητα. Ενδεικτικά ευρήματα τέτοιων μελετών δείχνουν ότι το μικρό μέγεθος της σχολικής μονάδας σε συνδυασμό με το δημοκρατικό κλίμα της σχολικής διεύθυνσης που φέρει υψηλές αξιώσεις από τους μαθητές και τις μαθήτριες, έχουν θετικό αντίκτυπο στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα (Goddard, Sweetland & Hoy, 2000).

Η εγχειρηματοποίηση του σχολικού κοινωνικού κεφαλαίου συμπεριλαμβάνει χαρακτηριστικά όπως την ποιότητα των σχέσεων μεταξύ σχολικού προσωπικού και σχολικής διοίκησης, την άμεση και ουσιαστική σύνδεση του σχολείου με τους γονείς και την τοπική κοινωνία, τη συμμετοχή των μαθητών σε δραστηριότητες του σχολείου που δεν εμπίπτουν στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα, τη διάθεση και την έμπρακτη ανταπόκριση των δασκάλων στις εξατομικευμένες ανάγκες των μαθητών, το επίπεδο εμπιστοσύνης μεταξύ των εταίρων της σχολικής κοινότητας, και γενικότερα το σχολικό κλίμα.

Το σχολικό κλίμα είναι αυτό που συνθέτει τις σχέσεις μεταξύ των ομηλικών, τις σχέσεις μεταξύ των καθηγητών, τις σχέσεις καθηγητών και μαθητών εκφράζοντας το αίσθημα του ανήκειν που οικοδομείται από την ποιότητα αυτών των κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνιο-ψυχολογική θεωρία των

McMillan & Chavis (1986) για το αίσθημα του ανήκειν προβλέπει διεργασίες ταύτισης και κοινωνικής επιρροής ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας που συνδέονται με ένα κοινό αξιακό σύστημα, νόρμες και συναισθηματικούς δεσμούς. Αυτοί οι δεσμοί που αναπτύσσονται από σχέσεις αμοιβαίας επιρροής, αφοσίωσης, αμοιβαιότητας, αλλά και από γεγονότα, εμπειρίες και βιώματα που συγκροτούν τη βιογραφία των δεσμών αποτελούν για τα μέλη της κοινότητας αξία και πηγή κοινωνικής ταυτότητας.

Οι Hoy & Sweetland (2001) έδειξαν πως το επίπεδο της θετικής αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης εντός του σχολικού προσωπικού ήταν εκείνο το στοιχείο που είχε θετική και ανεξάρτητη επίδραση στη σχολική ένταξη των παιδιών. Άλλο, επίσης, ισοδύναμα βασικό στοιχείο της σχολικής ζωής και του σχολικού κλίματος είναι οι αντιλήψεις των ίδιων των μαθητών για το σχολείο και οι μεταξύ τους διαπροσωπικές σχέσεις. Ένας από τους δείκτες του σχολικού κλίματος είναι το σχολικό πνεύμα (sense of school coherence) που ως έννοια μπορεί να συνδεθεί με τη θεωρία της αίσθησης του ανήκειν των McMillan & Chavis. Το σχολικό πνεύμα εκφράζει την επιθυμία και τη δέσμευση του μαθητή/-ριας για την τήρηση των σχολικών του καθηκόντων και μια αίσθηση αυτοβεβαιότητας σχετικά με τις ατομικές του ικανότητες αλλά και τις συλλογικές, αυτές της σχολικής κοινότητας. Πρόκειται για έναν δείκτη που προβλέπει σε στατιστικά σημαντικό βαθμό τα αποτελέσματα της σχολικής διαδικασίας για τους μαθητές και τις μαθήτριες.

Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι το φθαρμένο σχολικό πνεύμα είναι ο πιο ισχυρός παράγοντας πρόβλεψης της διακινδύνευσης των εφήβων (Resnick & Burt, 1996), όπως και οι χαμηλές εκπαιδευτικές τους προσδοκίες που συχνά συνοδεύονται από αρνητική αυτοεκτίμηση (Jessor et al., 1995). Η διάρρηξη της μαθησιακής διαδικασίας και η χαμηλή πρόσβαση σε στηρίγματα, άτυπα ή θεσμικά, δημιουργεί βιογραφικές ασυνέχειες που αποδυναμώνουν τις προδιαγραφές για την οικοδόμηση ενός στέρεου προσωπικού προσανατολισμού για το μέλλον και μιας ευοίωνης επαγγελματικής προοπτικής. Έτσι, η χαμηλή δέσμευση

στη μάθηση και τα σχολικά καθήκοντα ανοίγει έναν κύκλο δυσμένειας που χαρακτηρίζεται από χαμηλή επίδοση, συχνές απουσίες από το σχολείο, και μη επιτυχή ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας που ευθέως οδηγεί στη χαμηλή αξία στην αγορά εργασίας (Meeus et al., 1997). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εμπλοκή στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μπορεί να αποτελέσει στρατηγική για τον/ην έφηβο/η προκειμένου να αντιμετωπίσει τις εσωτερικές του δυσκολίες που συνήθως αυτές προέρχονται από τη χαμηλή του αυτοεκτίμηση και την εμπειρία της σχολικής αποτυχίας.

Η ποιότητα της σχέσης μεταξύ καθηγητών και μαθητών μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην αποτροπή της σχολικής αποτυχίας, όπως και στη διαμόρφωση του σχολικού πνεύματος (Croninger & Lee, 2001) το οποίο μπορεί ακόμη να λειτουργήσει και αντισταθμιστικά των αντίξων οικογενειακών συνθηκών (Johns, 2001). Σ' αυτή την κατεύθυνση είναι και τα ευρήματα της Domagala-Zysk (2006) που δείχνουν πως η υποστήριξη που αισθάνονται ότι λαμβάνουν οι μαθητές από τους καθηγητές τους είχε θετική επίδραση στη σχολική τους εμπλοκή, τη σχολική τους επίδοση και την αποφυγή εμφάνισης αρνητικών συμπεριφορών. Μελέτη του Epstein (1983) έδειξε ότι έφηβοι μαθητές του Γυμνασίου είχαν μεγαλύτερη τάση για κοινωνική και ψυχολογική αυτονομία αλλά και υψηλές σχολικές επιδόσεις, όταν κατά την περίοδο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τους υπήρξε θετική ανάμειξη των γονέων και των δασκάλων. Αποτελεί σταθερό εύρημα της βιβλιογραφίας ότι ο βαθμός επικοινωνίας με τους δασκάλους από την πλευρά των γονέων καθώς και ο βαθμός ανάμειξης τους στη μαθησιακή διαδικασία στο σπίτι (Grolnick & Slowiaczek, 1994) είναι ευεργετικά της σχολικής ζωής και της κοινωνικής ένταξης των παιδιών και των εφήβων. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, η ανασκόπηση των Αντωνιάδου & Μπίμπου-Νάκου (2006) παρέχει μια εμπειρισταωμένη συζήτηση της σημασίας των θετικών κοινωνικών σχέσεων εντός του σχολείου στη ζωή των παιδιών και των εφήβων συνολικά.

Συνοψίζοντας, η θεωρία του σχολικού κοινωνικού κεφαλαίου δίνοντας έμφαση στη συγκολλη-

τική αξία της εμπιστοσύνης μεταξύ των εταίρων ή των μελών μιας κοινότητας προάγει την ιδέα ενός ανοιχτού, ανθρωποκεντρικού σχολείου που δύναται μέσω των διεργασιών της επιρροής, της αίσθησης του ανήκειν και των δεσμών, να αντιμετωπίσει εξωτερικές και οικονομικές πιέσεις που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες και τα νοικοκυριά.

4. Αστικοί χώροι: υλικές συνθήκες, αίσθηση κατοικείν και γονεϊκές πρακτικές

Το κοινωνικό κεφάλαιο στο περιβάλλον της γειτονιάς έχει εκτενώς μελετηθεί στην επιστήμη της κοινωνιολογίας των αστικών χώρων ως ποιότητα δεσμών και σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ των κατοίκων μιας ορισμένης περιοχής οι οποίες καλλιεργώντας μια αίσθηση του ανήκειν (McMillan & Chavis, 1986) δημιουργούν κοινωνικά αποθέματα, ένα δίκτυο ασφαλείας, μια αίσθηση κατοικείν και αλληλεγγύης που μπορεί να εκδηλωθεί ως ικανότητα για συλλογική δράση (Ζήση, 2013). Η κλασική μελέτη των Shaw & McKay, το 1942 στην πόλη του Σικάγο, είναι αυτή που πρώτη συνέδεσε την παθολογία του αστικού χώρου με τη νεανική παραβατικότητα. Τα ευρήματα της μελέτης έδειξαν ότι η υψηλή κινητικότητα μιας περιοχής σε συνδυασμό με τη χωρικά εντοπισμένη φτώχεια συσχετίστηκαν θετικά και σε στατιστικά σημαντικό βαθμό με τη νεανική παραβατικότητα. Οι Shaw & McKay εξήγησαν πως η ασταθής πληθυσμιακή σύνθεση απέτρεπε τη δημιουργία σταθερών κοινωνικών σχέσεων που θα μπορούσαν να στηρίξουν συλλογικές και δημόσιες πρακτικές επαγρύπνησης της συμπεριφοράς των νέων. Δεκαετίες αργότερα, η κλασική ανασκόπηση των Leventhal & Brooks-Gunn (2000) κατέδειξε τις αρνητικές επιδράσεις των φτωχών και υλικά αποδιοργανωμένων αστικών περιοχών σε μια σειρά από ψυχοκοινωνικούς δείκτες σε παιδιά και εφήβους, όπως επίπεδο σωματικής και ψυχικής υγείας, σχολική επίδοση και συμπεριφορά.

Οι μελέτες που ενδιαφέρονται να συνδέσουν χαρακτηριστικά του αστικού χώρου με την ψυχική υγεία των παιδιών σχεδιάζονται συλλέγοντας πληροφορίες σχετικές με τα κοινωνικο-οικονομικά και

υλικά χαρακτηριστικά από συγκεκριμένες περιοχές ή γειτονιές, την κοινωνικο-δημογραφική και εθνοτική τους σύνθεση, τα είδη των κοινωνικών δικτύων, την τοπική τους ιστορία, την επαγγελματική δομή, την παρουσία υπηρεσιών και άλλων κοινοτικών διευκολύνσεων. Ένας συνδυασμός από τεχνικές, όπως δευτερογενείς δείκτες κοινωνικο-οικονομικής αποστέρησης, φύλλα εθνογραφικής παρατήρησης, τοπικά αρχεία και φωτογραφικό υλικό, συγκεντρώνουν τις πληροφορίες που σκιαγραφούν το προφίλ των περιοχών και στοιχειοθετούν τα κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά. Ως προς την αποτίμηση της ψυχικής υγείας των παιδιών συνήθως χορηγούνται από τους/ις ερευνητές/τριες κλίμακες ή/και ερωτηματολόγια τα οποία καλύπτουν πτυχές της κοινωνικής και της συναισθηματικής τους ζωής, επίπεδα δραστηριότητας και εμπλοκή στην κοινότητα, εμπειρίες και βιώματα από τη ζωή στους ανοιχτούς χώρους της γειτονιάς. Τα ίδια τα παιδιά ή/και τα πρόσωπα φροντίδας παρέχουν αυτές τις πληροφορίες. Την τελευταία δεκαετία οι μελέτες που διεξάγονται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο έχουν στραφεί στην ποιοτική μεθοδολογία στοχεύοντας στην ανάδειξη της φωνής των ίδιων των παιδιών (Morrow, 2001).

Οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί και βασίζονται σε ποσοτικό εμπειρικό υλικό, εφαρμόζουν πολύ-επίπεδες αναλύσεις οι οποίες εξετάζουν την ειδική εξηγητική αξία ενός εύρους παραγόντων που εμφανίζονται σε διαφορετικά επίπεδα ως προς τη διαβαθμισμένη ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων. Τέτοιοι παράγοντες είναι οι κοινωνικο-οικονομικοί και άλλοι σε επίπεδο περιοχής, τα είδη των γονεϊκών πρακτικών σε επίπεδο οικογένειας, και τα ατομικά χαρακτηριστικά των ίδιων των παιδιών. Οι θεματικές που απασχολούν αυτές τις μελέτες ενδιαφέρονται για τους μηχανισμούς που μεσολαβούν ανάμεσα στα δομικά και τα υλικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής και τη διαβαθμισμένη αποτίμηση της ψυχολογικής υγείας των παιδιών κατά φύλο και αναπτυξιακή φάση, για τον τρόπο που αυτά τα ίδια τα χαρακτηριστικά διαμορφώνουν διαφορετικά ύψη ανατροφής σχηματίζοντας διαφορετικούς τύπους κοινωνικών δικτύων και διαδράσεων, όπως και για τον ρόλο που

δύνата να έχουν τα ίδια τα ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών.

Οι θεωρίες που πλαισιώνουν τη μελέτη αυτών των ενδιάμεσων μηχανισμών είναι η θεωρία του κοινωνικού χωρικού κεφαλαίου (Χτούρης, 2009. Χτούρης & Ζήση, 2012), η θεωρία του κοινωνικού συστημικού ελέγχου που επικεντρώνεται στις ευκαιρίες που δημιουργεί μια γειτονιά ή περιοχή για μια άτυπη και δημόσια επαγρύπνηση (Sampson & Laub, 1994) και η θεωρία της αίσθησης της κοινότητας που αποκρυσταλλώνει την ψυχική πρόσδεση των μελών μιας κοινότητας (McMillan & Chavis, 1986). Οι μετρήσιμες διαστάσεις του κοινωνικού χωρικού κεφαλαίου καλύπτουν χαρακτηριστικά όπως, το επίπεδο εμπιστοσύνης μεταξύ των κατοίκων, η παρουσία ενεργών συλλόγων και εθελοντών/τριών, η χρήση των δανειστικών βιβλιοθηκών, η συμμετοχή των δημοτών σε δρώμενα και δράσεις της κοινότητας. Η σύγκλιση αυτών των στοιχείων δημιουργεί ένα κλίμα που διακινεί αδιόρατα στην κοινότητα και τα μέλη της αξίες και νόρμες οι οποίες διαβιβάζονται ως πρότυπα συμπεριφοράς στις νεότερες γενιές δημιουργώντας σ' αυτά μια αίσθηση κοινότητας και ψυχολογικής πρόσδεσης. Από την άλλη, οι όψεις του αρνητικού κοινωνικού χωρικού κεφαλαίου καλύπτουν στοιχεία της υλικής αποδιοργάνωσης, την παρουσία συμμοριών και βανδαλισμών, τη διακίνηση ουσιών, το φόβο της επίθεσης και μια αίσθηση γενικευμένης δυσπιστίας μεταξύ των δημοτών μιας ορισμένης περιοχής, συνοικίας ή γειτονιάς.

Η θεωρία της κοινωνικής αποδιοργάνωσης προβλέπει και επιβεβαιώνει ότι η υποβάθμιση μιας περιοχής μπορεί να συνδεθεί με την εκδήλωση αποκλινόντων συμπεριφορών από την πλευρά των παιδιών και των εφήβων. Σύμφωνα με τους ερευνητές του πεδίου, για τη σύνδεση αυτή διαμεσολαβούν η χαμηλή επαγρύπνηση από γονείς και κοινωνικό περίγυρο καθώς και οι αποδυναμωμένοι δεσμοί μεταξύ γονέων και παιδιών που δεν επιτρέπουν την οριοθέτηση και οδηγούν τα παιδιά σε πολύωρη και άσκοπη περιπλάνηση στους ανοιχτούς χώρους της αστικής ζωής (Sampson & Laub, 1994). Η αγωνία των κατοίκων για πιθανή επίθεση και το χαμηλό επίπεδο αμοιβαίας υπο-

στήριξης δεν δημιουργούν τις κοινωνικές προϋποθέσεις για κοινωνική εγρήγορση. Επιπλέον, όταν οι αξίες των γονέων που είναι ταυτόχρονα και γείτονες μιας ορισμένης περιοχής αποκλίνουν καθώς οι γονεϊκές στρατηγικές που υιοθετούν για τα παιδιά τους είναι πολωμένες, τότε είναι δύσκολο να δημιουργηθεί θετικό κλίμα και πρότυπα συλλογικής κοινωνικοποίησης από τα οποία μπορούν οι νεαροί έφηβοι να ωφεληθούν. Τόσο η θεωρία του κοινωνικού χωρικού κεφαλαίου όσο και η θεωρία της κοινωνικής αποδιοργάνωσης προβλέπουν την αίσθηση της κοινότητας και του ανήκειν (McMillan & Chavis, 1986) ως ενδιάμεση διεργασία ανάμεσα σε δομικά, υλικά χαρακτηριστικά, κοινωνικά δίκτυα και πρακτικές επαγρύπνησης στον δημόσιο χώρο.

Οι Cantillon et al. (2003) βασισμένοι στη θεωρία της κοινωνικής αποδιοργάνωσης προσέγγισαν το πνεύμα της κοινότητας ως ενδιάμεση ψυχολογική διεργασία μεταξύ των υλικών και άλλων δυσχερειών μιας υποβαθμισμένης γειτονιάς και μιας σειράς από δείκτες ποιότητας ζωής των νεαρών εφήβων, όπως σχολική διαρροή και απόκλιση. Η μελέτη τους κατέδειξε ότι το πνεύμα της κοινότητας είναι η ψυχολογική εκείνη διάσταση που ενεργοποιεί τους πολίτες να οργανωθούν συλλογικά δημιουργώντας άτυπες μορφές προστασίας και επαγρύπνησης για τα παιδιά και τους νεαρούς/ες δημότες. Οι έφηβοι από περιοχές ή γειτονιές που συγκέντρωναν τέτοια χαρακτηριστικά είχαν περισσότερες πιθανότητες για θετική εμπλοκή στις σχολικές δραστηριότητες. Αντίθετα, σε κοινωνικά και υλικά αποδιοργανωμένες συνοικίες, οι έφηβοι είναι σημαντικά πιο εκτεθειμένοι στη βία και σε μοντέλα αρνητικών συμπεριφορών (Tolan et al., 2003).

Ο Stevenson (1998) σε έρευνα που διεξήγαγε με Αφροαμερικανούς εφήβους στις Η.Π.Α. εξέτασε τη σχέση μεταξύ φόβου βίας, κοινωνικής υποστήριξης από συγγενικά δίκτυα και κοινωνικού κεφαλαίου σε επίπεδο γειτονιάς με την καταθλιπτική διάθεση. Η έρευνα αυτή έδειξε πως παρά τις διαφορές φύλου στην πρόσβαση και την ενεργοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου σε επίπεδο γειτονιάς, η έμπρακτη υποστήριξη από γείτονες είχε αντισταθμιστική επίδραση του χαμηλού οικογενει-

ακού κεφαλαίου και πέτυχε να αμβλύνει την πεσμένη διάθεση των εφήβων.

Οι Aneshensel & Sucoff (1996) κατέδειξαν τη θετική συσχέτιση ανάμεσα στην υλική φτώχεια μιας περιοχής και την εμφάνιση ψυχολογικών προβλημάτων σε εφήβους, όπως κατάθλιψη και άγχος ενώ άλλες δεν πέτυχαν την αναπαραγωγή τέτοιων ευρημάτων (Natsuaki et al., 2007). Η έρευνα των Leventhal & Brooks-Gunn (2003) έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί έδειξε πως η υλική υποβάθμιση μιας περιοχής συνδέθηκε με την κατάθλιψη και το άγχος των αγοριών, ηλικίας 8-13 ετών αλλά όχι με τέτοια συμπτώματα στις ηλικίες 14 έως 18 ετών. Γενικά φαίνεται πως η εμπειρική έρευνα σ' αυτό το πεδίο είναι περισσότερο συνεπής ως προς τη σχέση του αστικού περιβάλλοντος και των προβλημάτων συμπεριφοράς σε εφήβους, αλλά λιγότερο συνεπής ως προς τη σχέση του με συναισθηματικού τύπου δυσκολίες.

Ορισμένες έρευνες στο συγκεκριμένο πεδίο εξέτασαν συνδυασμούς παραγόντων, όπως ειδικά χαρακτηριστικά της περιοχής και γονεϊκές πρακτικές δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στο πλαίσιο όπου αυτές εμφανίζονται. Για παράδειγμα, μια μελέτη έδειξε πως η υποβαθμισμένη κατοίκηση συνδυαστικά με αρνητικές διαδράσεις γονέα-παιδιού στην πρώιμη παιδική ηλικία έχουν σημαντικά αρνητικά αποτελέσματα στην ηλικία των 5 ετών τα οποία οδηγούν σε μεταγενέστερη εμπλοκή τους σε συμμορίες της γειτονιάς και περαιτέρω προβλήματα συμπεριφοράς στη μέση παιδική ηλικία και την προ-εφηβεία (Ingoldsky et al., 2006, σελ. 317). Έτσι, οι περιοριστικές γονεϊκές πρακτικές έχουν καλύτερα αποτελέσματα σε γειτονίες υψηλής διακινδύνευσης ενώ τα αποτελέσματα είναι αντίστροφα όταν αντίστοιχες πρακτικές υιοθετούνται σε ασφαλείς περιοχές με κοινωνική συνοχή. Στην έρευνα των Caughy et al. (2003) βρέθηκε πως σε ευκατάστατες περιοχές, όταν οι γονείς γνώριζαν λίγους γείτονες, αυτό είχε αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των παιδιών. Αντίθετα, σε φτωχές και αποδιοργανωμένες περιοχές, όταν οι γονείς γνώριζαν λίγους γείτονες, τα παιδιά τους είχαν λιγότερα προβλήματα σε σύγκριση με εκείνους τους γονείς που διατηρούσαν περισσότερες κοινωνικές επαφές. Παρόμοια, η μελέτη της

Brodksy (1996) έδειξε ότι ένας τρόπος για να επιβιώσουν οι μονογονείς σε δύσκολες συννοικίες ή σε γκέτο ήταν η αποφυγή κοινωνικών επαφών σ' αυτές.

Άλλες έρευνες, ωστόσο, πριμοδότησαν εξίσου τη σημασία των ατομικών χαρακτηριστικών των εφήβων και τη σχέση τους με χωρικές πρακτικές και την ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη. Οι Cicognani et al. (2008) διερεύνησαν τη σχέση ανάμεσα στη δυσμενή αστική κατοίκηση και τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των εφήβων για την ποιότητα της ζωής τους. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως πράγματι οι αντιλήψεις των εφήβων για το υποβαθμισμένο επίπεδο κατοίκησης συσχετίστηκαν με την αρνητική τους ψυχική υγεία. Ωστόσο, η κοινωνική υποστήριξη από φίλους και οικογένεια αντιστάθμισε σε στατιστικά σημαντικό βαθμό τις εξωτερικές αντιξοές συνθήκες ενώ το αίσθημα της προσωπικής επάρκειας των εφήβων εμφάνισε άμεση συμμεταβολή με το αίσθημα της ευεξίας. Με άλλα λόγια, η αυτοβεβαιότητα βρέθηκε να είναι ένα κρίσιμο στοιχείο για το πόσο ανθεκτικοί θα φανούν οι έφηβοι στις αντιξοότητες της ζωής (Hamill, 2003).

Οι Drukker et al. (2003) σε έρευνα που διεξήχθη στο Μάαστριχ της Ολλανδίας εξέτασαν διαχρονικά το κοινωνικό κεφάλαιο σε 36 διαφορετικές γειτονίες σε σχέση με την ψυχική και σωματική υγεία παιδιών προεφηβικής ηλικίας έως και την ενηλικίωσή τους. Από την έρευνα προέκυψε πως το προφίλ των συνοικιών σχημάτιζε διαφορετικά είδη κοινωνικών δικτύων, και η επαγρύπνηση από την πλευρά των δημοτών συσχετίστηκε σε στατιστικά σημαντικό βαθμό με τα προβλήματα συμπεριφοράς των εφήβων, αλλά δεν συσχετίστηκε με τη γενική υγεία των παιδιών, εύρημα το οποίο πριμοδότησε την ισχύ των ατομικών παραγόντων.

Συνοψίζοντας, η υλική αποστέρηση των συνοικιών μπορεί να συνδεθεί έμμεσα με αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη των παιδιών (Crane, 1991). Τα ερμηνευτικά μοντέλα που έχουν προταθεί τονίζουν τη σημασία των εμπλεκόμενων κοινωνικών και ψυχολογικών διεργασιών, όπως αίσθηση ανήκειν, νόρμες, κοινωνική διασύνδεση και άτυπη επαγρύπνηση σε δημόσιους χώρους.

5. Συζήτηση

Η παρούσα επισκόπηση είναι ένα μικρό μόνο βήμα για την ανάπτυξη ενός εγχώριου θεωρητικού και ερευνητικού σχεδιασμού που θα εξετάσει τις διαχρονικές επιπτώσεις της οικονομικής δυσμέλειας που πλήττει σήμερα ένα μεγάλο ποσοστό των ελληνικών νοικοκυριών στην ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων. Η υλική αποστέρηση σε φτωχογειτονίες της χώρας μας είναι ορατή και οι γονείς αγωνιούν για τις ανάγκες των παιδιών τους (Ζήση και συν., υπό δημοσίευση). Η εργασία αυτή παρουσίασε εμπειρικό υλικό κυρίως από οικονομικού τύπου έρευνες και δεν ανέδειξε την νέα τάση στην ερευνητική κοινότητα για διεξαγωγή ποιοτικών μελετών που φωτίζουν τη φωνή των παιδιών σε διαμήκη χρόνο. Επίσης, δεν συζήτησε σε βάθος τους διαφορετικούς δείκτες ψυχικής υγείας και ποιότητας ζωής ανά αναπτυξιακή φάση. Η αντιμετώπιση αυτών των αδυναμιών θα μπορούσαν να είναι το αντικείμενο μιας επόμενης κριτικής και μεθοδολογικής επισκόπησης.

Οι συγγραφείς επίσης σημειώνουν ότι η παρούσα σύντομη επισκόπηση δεν υπερασπίζεται μια απλουστευμένη αιτιώδη, γραμμική σχέση μεταξύ παραγόντων της κοινωνικής δομής και της ψυχικής υγείας των παιδιών και των εφήβων. Αντίθετα, επιχειρεί μια διασάφηση των λεπτών και ταυτόχρονα σύνθετων ψυχικών διεργασιών που διαμεσολαβούν των δομικών στοιχείων της καθημερινής πραγματικότητας και της κοινωνικο-συναισθηματικής ανάπτυξης των παιδιών και των εφήβων. Αυτές οι αδιόρατες διεργασίες συνδέονται με τρεις βασικές θεωρητικές υποθέσεις που αφορούν στην ποιότητα των κοινωνικών δεσμών και των κοινωνικών δικτύων, στην υλική οργάνωση του βίου και στο αίσθημα του ανήκειν ως απαραίτητου στοιχείου συναισθηματικής και κοινωνικής ένταξης. Η ποιότητα των δεσμών, κοντινών αλλά και ευρύτερων, διαμορφώνει συναισθηματικά περιβάλλοντα που επιτρέπουν γνωσιακές, αξιακές και άλλου είδους μεταβιβάσεις στις νεότερες γενιές.

Οι μηχανισμοί της κοινωνικής αναπαραγωγής και της κοινωνικά άνισης κατανομής των διαγενεακών μεταβιβάσεων έχουν εκτενώς συζητηθεί στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και τη θεω-

ρία της πρακτικής του Bourdieu, αλλά λίγο μόνο έχουν ερευνηθεί, είτε εγχώρια είτε διεθνώς, σε σχέση με τον αντίκτυπο τους στην ψυχική υγεία των παιδιών και των εφήβων. Ως προς τη σημασία της υλικής οργάνωσης του βίου και της εστίας όπου το παιδί αναπτύσσεται έχει δοθεί, επίσης, σχετικά μικρή προσοχή παρά την αύξηση των ερευνών που κατά την τελευταία δεκαετία εξετάζουν τις περίπλοκες διαδρομές μεταξύ του εξωτερικού φυσικού αστικού περιβάλλοντος, των γονεϊκών πρακτικών και της διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των παιδιών και των εφήβων. Η αίσθηση του κατοικείν και η ψυχική σύνδεση του παιδιού, όπως και του εφήβου, με τη γειτονιά αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία μιας ταυτότητας τόπου, σημαντική για τη θεώρηση του εαυτού (Ζήση, 2013). Η αίσθηση του ανήκειν είναι η συναισθηματική διάσταση μιας κοινότητας της οποίας τα μέλη συνδέονται ψυχικά μεταξύ τους με μια κοινή και ισχυρή πεποίθηση ότι οι ανάγκες τους θα καλυφθούν μέσω της δέσμευσης τους να συνυπάρχουν συνεργατικά (McMillan & Chavis, 1986). Οι συναισθηματικοί δεσμοί που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών μέσα από σχέσεις αμοιβαίας επιρροής και ταύτισης, θετικής αμοιβαιότητας και καλοπροαίρετης συνεργασίας ενσταλάζουν αξιακά πρότυπα και νόρμες που προάγουν τη συγκρότηση ενός διαπροσωπικού και κοινωνικού εαυτού που είναι ταυτόχρονα στραμμένος στους ευρύτερους δεσμούς της πολιτεότητας.

Το σχολείο αποτελεί τον βασικό παράγοντα δευτερογενούς κοινωνικοποίησης και την πρωταρχική μορφή ένταξης σε κοινότητα χωρίς την άμεση μεσολάβηση της οικογένειας. Το σχολείο ως κοινότητα ισότιμων μελών συγκεντρώνει πρωτόλεια στοιχεία μιας πολιτεότητας και μπορεί να αποτελέσει για το παιδί ένα πρωταρχικό εργαστήριο για την οικοδόμηση της αίσθησης της ιδιότητας του συμπολίτη ως συλλογικού, δημοκρατικού κοινωνικού υποκειμένου. Ένα κοινωνικό υποκείμενο που είναι προσανατολισμένο στη δίκαιη κοινωνική ευδοκίμηση και εφοδιασμένο με αξιακά αποθέματα όπως της συμπάσχουσας κατανόησης, της αυτόβουλης και στοχαστικής δράσης, της νοητικής ανοιχτότητας και της πολιτισμικής συνεργασίας.

Βιβλιογραφία

- Aneshensel, C.S. & Sucoff, C.A. (1996). The neighborhood context of adolescent mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, 293-310.
- Αντωνιάδου, Ε. & Μπίμπου-Νάκου, Ι. (2006). Οι κοινωνικές σχέσεις των παιδιών στο σχολικό πλαίσιο: Πρόταση για μια νέα προσέγγιση. Στο: Ι. Μπίμπου-Νάκου & Α. Στογιαννίδου (Επιμ.). *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο* (σελ. 95-118). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Avenevoli, S.F., Sessa, M., & Steinberg, L. (1999). Family structure, parenting practices and adolescent adjustment: An ecological examination. In: E.M. Hetherington (Eds.), *Coping with divorce, single parenting and remarriage*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monographs*, 4, 1-103.
- Brodsky, A.E. (1996). Resilient single mothers in risky neighborhoods: Negative psychological sense of community. *Journal of Community Psychology*, 24, 347-363.
- Brooks-Gunn, J., Duncan, G.J., Klebanov, P.K., & Sealander, N. (1993). Do neighborhoods influence child and adolescent development? *American Journal of Sociology*, 99, 353-395.
- Cantillon, D., Davidson, W.S., & Schweitzer, J.H. (2003). Measuring community social organization: Sense of community as a mediator in social disorganization theory. *Journal of Criminal Study*, 31, 321-339.
- Caughy, M.O., O'Campo, P.S. & Muntaner, C. (2003). When being alone might be better: neighborhood poverty, social capital and child mental health. *Social Science and Medicine*, 57, 227-237.
- Cicognani, E., Albanesi, C., & Zani, B. (2008). The impact of residential context on adolescents' subjective well-being. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 18, 558-575.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Colletta, N.D. (1979). Support systems after divorce: Incidence and impact. *Journal of Marriage & the Family*, 41, 837-846.
- Conger, R.D. & Elder, G.H. (1994). *Families on troubled times: Adopting to change in rural America*. New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Crane, J.S. (1991). The epidemic theory of ghettos and neighborhood effects on dropping out and teenage childbearing. *American Journal of Sociology*, 96, 1226-1259.
- Croninger, R.G. & Lee, V.E. (2001). Social capital and dropping out of high school: Benefits to at-risk students of teachers' support and guidance. *Teachers College Record*, 103, 548-581.
- Dodge, K.A., Pettit, G.S., & Bates, J.E. (1994). Socialization mediators of the relationship between socioeconomic status and child conduct problems. *Child Development*, 65, 649-665.
- Domagala-Zysk, E. (2006). The significance of adolescents' relationships with significant others and school failure. *School Psychology International*, 27, 232-247.
- Dornbusch, S.M., Ritter, P.L., Leiderman, P.H., & Roberts, D.F. (1987). The relation of parenting style to adolescent performance. *Child Development*, 58, 1244-1257.
- Drukker, M., Kaplan, C., Feron, F., & van Os, J. (2003). Children's health related quality of life, neighborhood socio-economic deprivation and social capital: A contextual analysis. *Social Science & Medicine*, 57, 825-841.
- Elder, G.H.Jr. & Caspi, A. (1988). Human development and social change: An emerging perspective on the life course. In: N. Bolger, A. Caspi, G. Downey & M. Moorehouse (Eds.), *Person in Context: Developmental Processes. Human Development in cultural and historical contexts* (pp. 77-113). New York, NY: Cambridge University Press.
- Epstein, J.L. (1983). Longitudinal effects of family-school-person interactions on student outcomes. *Research in Sociology of Education and Socialization*, 4, 101-127.
- Furstenberg, F. & Hughes, M. (2005). Social capital and successful development among at-risk youth. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 580-592.
- Goddard, R.D., Sweetland, S.R., & Hoy, W.K. (2000). Academic emphasis of urban elementary schools and student achievement in reading and mathematics: A multi-level analysis. *Educational Administration Quarterly*, 37, 296-321.
- Grolnick, W.S. & Slowiaczek, M.L. (1994). Parents' involvement in children's schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model. *Child Development*, 65, 237-252.
- Hock, E., DeMeis, D.K., & McBride, S. (1987). Maternal separation anxiety: Its role in the balance of employment and motherhood in mothers and infants. In: A. Gottfried & A. Gottfried (Eds.), *Maternal employment and children's development: Longitudinal research* (pp. 192-212). New York: Plenum.

- Hoffman, L.W. (1989). Effects of maternal employment in the two-parent family. *American Psychologist*, 44, 283-292.
- Hoy, W.K. & Sweetland, S.R. (2001). Designing better schools: The meaning and measure of enabling school structures. *Educational Administration Quarterly*, 37, 296-321.
- Jessor, R. (1993). Successful adolescent development among youth in high-risk settings. *American Psychologist*, 48, 117-126.
- Jessor, R., van den Bos, J., Vanderryn, J., Costa, F.M., & Turbin, M.S. (1995). Protective factors in adolescent problem behavior: Moderator effects and developmental change. *Developmental Psychology*, 31, 923-933.
- Jessor, R., Den Bos, J.V., Vanderryn, J., Costa, F.M., & Turbin, M.S. (1995). Protective factors in adolescent problem behavior: Moderator effects and developmental change. *Developmental Psychology*, 31, 923-933.
- Johns, S.E. (2001). Using the Comer model to educate immigrant children. *Childhood Education*, 77, 268-274.
- Johnson, J.H. (1986). *Life events as stressors in childhood and adolescence*. Sage: Beverly-Hills, CA.
- Ingoldsby, E.M., Shaw, D.S. Winslow, E. Shonberg, U., & Criss, M.M. (2006). Neighborhood disadvantage, parents-child conflict, neighborhood peer relationships and early behavior problem trajectories. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34, 303-319.
- Leventhal, T. & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighbourhoods they live in: The effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological Bulletin*, 126, 309-337.
- Leventhal, T. & Brooks-Gunn, T. (2003). Moving to opportunity: An experimental study of neighborhoods effects on mental health. *American Journal of Public Health*, 93, 1576-1582.
- McLoyd, V.C. (1990). The impact of economic hardship on black families and children: Psychological distress, parenting and socioemotional development. *Child Development*, 61, 311-346.
- Meeus, W., Dekovic, M., & Iedema, J. (1997). Unemployment and identity in adolescence: A Social comparison perspective. *The Career Development Quarterly*, 45, 369-380.
- McCord, J. (1992). Problem behaviors. In S.S. Feldman & G.R. Elliott (Eds.), *At the threshold. The developing adolescent* (pp. 414-430). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McMillan, D.W. & Chavis, D.M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 6-23.
- Marjoribanks, K. (1998). Family background, social and academic capital and adolescent's aspirations: A mediational analysis. *Social Psychology of Education*, 2, 177-197.
- Mistry, R.S., Vandewater, E.A., Huston, A.C., & McLoyd, V.C. (2002). Economic well-being and children's social adjustment: The role of family process on an ethnically diverse low-income sample. *Child Development*, 73, 935-951.
- Morrow, V. (2001). Using qualitative methods to elicit young people's perceptions on their environment: some ideas for community health initiatives. *Health Education Research*, 16, 255-268.
- Nash, J.K. (2002). Neighborhood effects on sense of coherence and educational behavior in students at risk of school failure. *Children and Schools*, 24, 73-89.
- Parcel, T.L. & Menaghan, E.G. (1993). Family social capital and children's behavior problems. *Social Psychology Quarterly*, 56, 120-135.
- Πετρογιάννης, Κ. (2015). Οικονομική ένδεια. Στο: Φ. Μόππη-Στεφανίδη (Επιμ.), *Παιδιά και έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει: Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη* (σελ. 33-75). Αθήνα: Το βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Resnick, G. & Burt, M.R. (1996). Youth at risk: Definitions and implications for service delivery. *American Journal of Orthopsychiatry*, 66, 172-188.
- Roopnarine, J.L. & Hempel, L.M. (1988). Day care and family dynamics. *Early Childhood Research Quarterly*, 3, 427-438.
- Rose, N. (1990). *Governing the soul: The shaping of the private self*. Florence: Taylor & Frances.
- Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 316-331.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1994). Urban poverty and the family context of delinquency: A new look at structure and process in a classic study. *Child Development*, 65, 523-540.
- Scarr, S. (1992). Developmental theories for the 1990s: Development and individual differences. *Child Development*, 63, 1-19.
- Shaw, C. & McKay, H. (1942). *Juvenile delinquency and urban areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Skinner, M.L., Elder, G.H. & Conger, R.D. (1992). Linking economic hardship to adolescent aggression. *Journal of Youth and Adolescence*, 21, 259-276.

- Steinberg, L. (1990). Interdependence in the family: Autonomy, conflict, and harmony. In S. Feldman & G. Elliot (Eds.), *At the threshold: The developing adolescent* (pp. 255-276). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stevenson, H. (1998). Raising safe villages: Cultural-ecological influences on the emotional development of adolescents. *Journal of Black Psychology*, 24, 44-59.
- Στογιαννίδου, Α. & Μπίμπου-Νάκου, Α. (2006). Η αξιολόγηση της ψυχολογικής και της σχολικής λειτουργικότητας με τη χρήση τυποποιημένων εργαλείων διερεύνησης. Στο: Ι. Μπίμπου-Νάκου & Α. Στογιαννίδου (Επιμ.). *Πλαίσια συνεργασίας ψυχολόγων και εκπαιδευτικών για την οικογένεια και το σχολείο* (σελ. 29-51). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Teachman, J., Paasch, K., & Carver, K. (1996). Social capital and dropping out of school early. *Journal of Marriage and the Family*, 58, 773-783.
- Tietjen, A.M. (1985). Relationships between the social networks of Swedish mothers and their children. *International Journal of Behavioral Development*, 8, 195-216.
- Tolan, P.H., Gorman-Smith, D., & Henry, D.B. (2003). The developmental-ecology of urban males' youth violence. *Developmental Psychology*, 39, 274-291.
- Χτούρης, Σ. (2009). Η χωρική διάσταση του κοινωνικού-πολιτισμικού κεφαλαίου. *Σύγχρονα Θέματα*, 104, 72-81.
- Χτούρης, Σ. & Ζήση, Α. (2012). Νεολαία και Τόπος: Κατασκευάζοντας τρόπους ύπαρξης μέσα στον κόσμο. Στο: Κ. Τσουκαλά & Χ. Παντελίδου (Επιμ.). *νεολαία. www.δημόσιος χώρος: άτακτες συναθροίσεις + λοξές διελεύσεις* (σελ. 93-117). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ζήση, Α. (2013). *Κοινωνία, Κοινότητα και Ψυχική Υγεία*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ζήση, Α., Σταλίδης, Γ., & Μπένος, Α. (υπό δημοσίευση). Κοινωνική τάξη και ψυχική υγεία: Εμπειρικά ευρήματα μιας συγκριτικής μελέτης. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*.

Material conditions, social capital and mental health of children and adolescents: A brief review

ANASTASIA ZISSI¹

VANA CHIOU²

ABSTRACT

The present brief review examines the interrelationships between social factors and children's as well as adolescents' mental health by looking mostly at the real social and material conditions of their development. The review stems from the sociological theories of social capital (Coleman, 1988), of social disorganization (Sampson & Laub, 1994), and from psycho-social theories of family strain model (Conger & Elder, 1994), and of the psychological sense of community (McMillan & Chavis, 1986). International empirical evidence is presented concerning with the fields of primary and secondary socialization of children and adolescents. This evidence shows that the stable material wellness, intimate and community social bonds, the sense of place together with the sense of psychological community constitute critical factors and processes that influence strongly the social and psychological health of children and adolescents.

Keywords: Mental health, Children, Adolescents, Family social capital, Sense of school coherence, Neighborhood.

1. Address: University of the Aegean, Department of Sociology, University Hill, 81100 Mytilene, Lesvos. Tel.: +30 22510 36516, Fax: +30 22510 36509. Email: a.zissi@soc.aegean.gr
2. Address: Dpt. of Sociology, University of the Aegean, University Hill, 81100, Mytilene, Lesvos. Tel.: +30 22510 36165, Fax: +30 22510 36089. Email: b.xiou@aegean.gr